

Vukoszávlyev Zorán

Szerb ortodox templomépítészet Magyarországon.

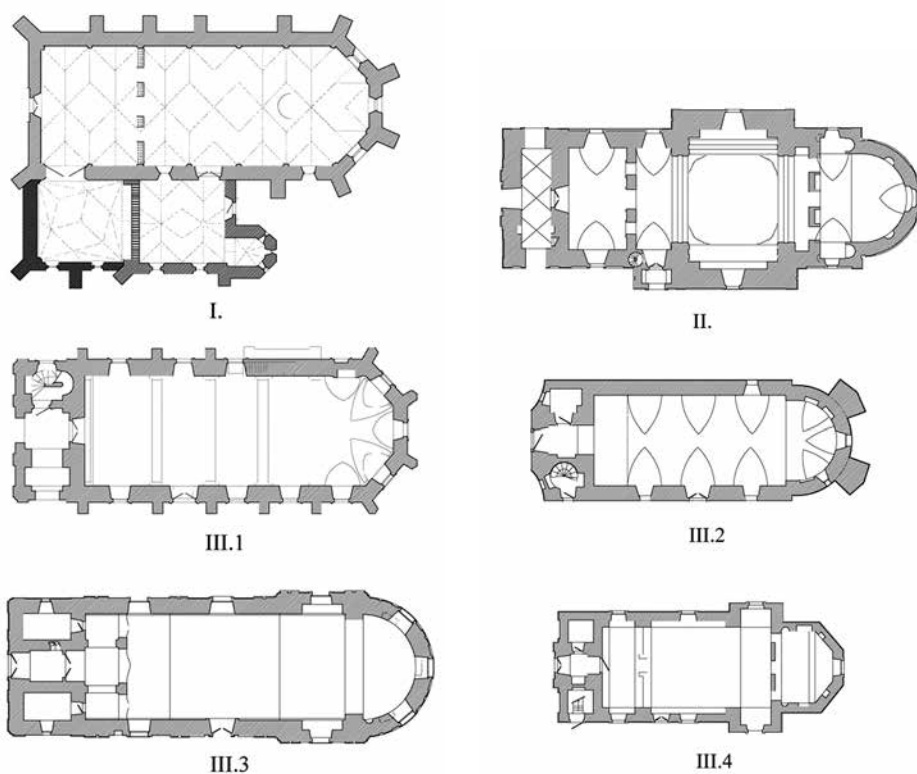
Építészettörténeti áttekintés és tipológia. Архитектура српских православних цркава у Мађарској. Историјски развој и типологија

Terc Kiadó – Szerb Intézet, Srpski Institut, Budapest 2013. 432 o.

szerb és magyar nyelven

Szép kiállítású munkával gazdagodott a hazai szerb ortodox egyház építészet- és művészettörténetével foglalkozó irodalom. Nem véletlenül hangsúlyozom a művészettörténetet az építészettörténet mellett, mivel azon túl, hogy a két kutatási terület gyakran szinte elválaszthatatlan egymástól, ez a gazdagon illusztrált kötet új perspektívát nyit az építészettörténeti kutatásokon túl, a bemutatott ortodox templomok képzőművészeti emlékeivel foglalkozó kutatók számára is. Vannak művészettörténészek, akik nem építészek ugyan, de építészettörténettel (is) foglalkoznak, és vannak építészek, akik viszont művészettörténeti kutatásokat (is) folytatnak. Egy kutató esetében döntő jelentőségű, hogy melyik területen mozog otthonosabban. Ez a belső preferencia nyilvánvalóan meghatározó egy tudományos mű kérdésfeltevéseiben, az alkalmazott kutatási módszerek kiválasztásában és nem utolsósorban az eredmények értékelésében. Szerzőnk, Vukoszávlyev Zorán a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építézmérnöki Karának Építészettörténeti és Műemléki Tanszékén dolgozik hosszú évek óta. A Műegyetem oktatója, így preferenciái sejthetőek, de a kötet alcíméből világossá is válik, hogy az olvasó egy építészettörténeti áttekintést és tipológiát tart a kezében. Különösen az alcím második eleme, a „tipológia” ébresztheti föl az olvasóban a reményt, hogy a mérnöki szemlélet valami olyan plusz hozadékkal találkozhat a könyv áttanulmányozása során, amit egy átlagos építészettörténettől nem feltétlenül várna.

A jelen kötet alapját a szerző doktori dolgozata alkotta, amely az előszóban olvasható utalás szerint éppen tízévi pihenéssel érlelődött meg a kiadásra. Noha a doktori dolgozatot nem ismerem, mégis úgy sejttem, hogy a doktori munka készítésével és a védelemmel járó stressz kipihenése csak jót tehetett ennek a könyvnek is. A múltó idő gyakran elősegíti, hogy a szerző kellő távolságba kerüljön művétől, jobban meghatározza a fontos hangsúlyokat, kijelölje sarokpontjait, ugyanakkor azt is megengedi, hogy bepótolhassa esetleges elmaradásait, hogy még jobban utána járhasson olyan kérdéseknek, amelyekre talán nem jutott elég hely. Vukoszávlyev Zorán kutatásai során ezekben az években látszólag elég mesze kalandozott eredeti témájától – könyvet írt pl. a kortárs portugál építészetéről –, de ez az irány valószínűleg elősegítette, hogy beletanuljon a „szép” könyv készítési módszereibe. Biztos vagyok



I. ábra. Tipológiai vázlat. **I.** Középkori: Ráckeve, Istenszülő elhunytá templom (1487); **II.** Késő bizánci: Grábóc, Szt. Mihály és Gábrriel arkangyalok kolostortemplom (1741); **III.** 18–19. század folyamán kialakuló típusok: 1. Építészeti hagyomány alkotta típus: Szentendre, Preobrazsenszka templom (1746); 2. Alkalmazott típus: Budakalász, Szt. Gábrriel arkangyal temploma (1752); 3. Átmeneti típus: Mohács, a Szentlélek kiáradásának temploma (1752); 4. Fejlett típus: Magyarbóly, Szt. Lukács evangélista és apostol temploma (1814)

benne, hogy előző könyve tapasztalatait nagy haszonnal kamatoztatta a mostani kötet megvalósításában.

A könyv a hazai ortodox templomépítészetnek csak egy szeletét, igaz legjelentősebb hányadát, a Budai Szerb Egyházmegye jelenlegi fennhatósága alá tartozó egyházközségek templomait dolgozza föl. Negyvenöt templom és kápolna van jelenleg is a püspökség tulajdonában, de van még tizenhat olyan templom, amelyek más ortodox egyházmegyékhez, más felekezetekhez, illetve állami tulajdonba kerültek, további tizenhét templomot viszont az utóbbi száz évben bontottak le. A kötetben szereplő templomok legfontosabb adatait a könyv végén három táblázatban összesítette a szerző, amelyek az igényesen kidolgozott térképpel együtt megkönnyítik az egyes emlékek közötti tájékozódást.

A kötet elején a téma kutatástörténetéről olvashatunk. Meglepő, hogy milyen kevesen foglalkoztak a hazai ortodox egyházak építészettörténetével. Noha 1863-ban a magyar művészettörténet-írási egyik atyja, Henszlmann Imre is fölfigyelt a ráckevei gótikus templomra, a magyar kutatók szinte csak a topográfiai feldolgozások során kényszerültek arra, hogy egy-egy templom történetében elmélyüljenek. Alapvetően a 20. század második felében, majd az utóbbi évtizedekben jelentek meg olyan cikkek és tanulmányok, amelyek általánosabb építészettörténeti problémák felvetésével kísérleteztek (Somogyi Árpád, Nagy Márta), mellettük inkább az ismeretterjesztő, népszerűsítő irodalom kapott nagyobb hangsúlyt. Ami meglepőbb, hogy a szerbiai kutatók közül is viszonylag kevesen foglalkoznak a hazai szerbség templomainak építészetével, közülük Dinko Davidovot kell név szerint is kiemelnünk. A kutatástörténeti áttekintésből az is kiderül, hogy a szerbiai feldolgozásokban is alapvetően az utóbbi évtizedekben jelentkezett az az igény, hogy a barokk és a 19. századi emlékmagyort földrajzi régiókként feltérképezzék. Néhány éve, 2009-ben jelent meg Dubravka Đukanović tollából egy nagyszabású kötet, amelyben Bácska templomait dolgozza föl.

Vukoszávlyev Zorán könyvének első nagy fejezete a hazai ortodox egyházak történetét tekinti át röviden a kezdetektől napjainkig. Természetesen alapvetően a szerbség történetére koncentrál, akik a 14. századtól kezdve sokáig a legjelentősebb, legjobban szervezett ortodox egyháznak számítottak a történeti Magyar Királyságban. Létszámuk, püspökségeik, egyházközségeik száma a különböző történeti eseményeknek köszönhetően többször változott. Az 1690 utáni nagy bevándorlás teremtette meg a 18. századi virágzás alapjait, különösen 1739 után, amikor világossá vált, hogy az óhazába való visszatérésre még várni kell. Ekkor újra szertefoszlott az az álom, hogy a szerbek Habsburg segítséggel, valahogy visszanyerhetik a török hódítás következtében elveszett önálló államiságukat. Hosszú távra állandósulni látszott az a helyzet, hogy a szerb nemzet alapvetően két birodalom, az Oszmán és a Habsburg fennhatósága alatt kénytelen túlélni. Igazából – kissé leegyszerűsítve a dolgot – ennek a kényszerű együttélésnek az eredménye a kötetben tárgyalt építészeti emlékmagyort is. A legészakibb szerb közösségeket felölelő Budai Egyházmegye templomai alapvetően a 18. és 19. században épültek (Ráckevét kivéve), noha az egyházközségek egy része középkori vagy kora újkori múltra tekint vissza. A mai Magyarország területén található ortodox egyházközségek többsége eredetileg a Budai Szerb Egyházmegyéhez tartozott, ugyanis a különböző nemzeti egyházak egyházkormányzati egységei csak a 19. és a 20. században alakultak ki. A szerző is utal rá, hogy az egyházközségek egy része eredetileg nem volt nemzetiségi szempontból homogén, hiszen az alapítók között gyakran ott találjuk az Oszmán Birodalom más keresztény alattvalóit, a görögöket, a macedonlachokat (aromás, cincár), néha még grúzokat is, akiket együttesen a korabeli források gyakran csak „görög”, sőt néha a „rác” megnevezéssel illetnek. Voltak olyan szerb egyházközségek, amelyekből ezek a népcsoportok kiváltak (pl. Pest), de voltak ahol ők kerültek többségbe. Ezek a balkáni népelemek a 19. század folyamán nagyon eltérő utakat jártak be, egy részük a 19. század elejére elmagyarosodott, elszerbesedett vagy éppen

elrománosodott, ami több esetben máig tartó joghatósági konfliktusokat eredményezett az egyes nemzeti egyházak között. Mindenesetre az egyházmegeye joghatósága alá tartozó közösségek együttes vizsgálata indokolt, mivel többé-kevésbé tükrözi a templomok építési idejében uralkodó egyházi, kulturális viszonyokat.

A kötet jelentős hányadát az emlékanyag tipológiáját bemutató fejezetek teszik ki, amelyeket egy rövid fogalomtisztázó áttekintés előz meg a bizánci liturgikus tér fejlődéséről és alakulásáról. Ezt követi a középkori emlékanyag, a közvetlenül az 1690 előtti és utáni évtizedek templomépítészetének bemutatása, amelyet szinte csak leírásokból, néhány képi forrásból és régészeti ásatásból ismerünk. Ebben az évtizedben alapvetően fából, paticsból építkeztek a közösségek.

A Magyar Királyságban élő szerb egyházközségek 1720 körül fognak kőtemplomok építéséhez, de igazából 1739 után vesznek nagy lendületet a munkák. Szerzőnk ezt az emlékanyagot igyekszik tipológiai rendbe csoportosítani.

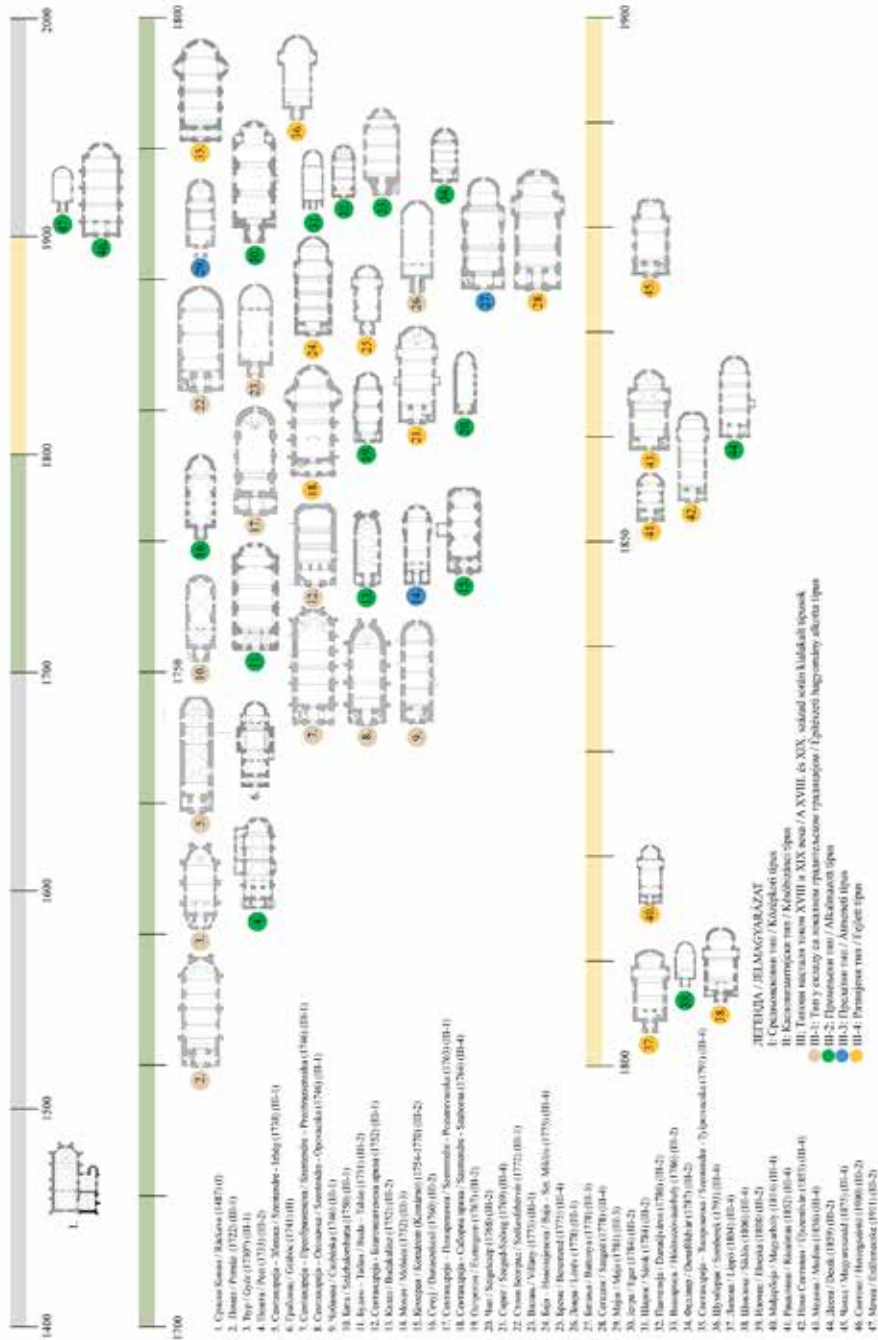
Az első csoportot olyan épületek alkotják, amelyeket térszerkezetük alapján teremtemplomoknak tekinthetünk. A liturgikus tér egyes szakaszai építészetileg nem különülnek el: diadalív nélkül, poligonális vagy félköríves apszissal záródnak, gyakran a boltozatok miatt támpilléreket is alkalmaznak, ami valóban archaizmusnak tűnik már ebben az időszakban, ezért ezeket a szakirodalom időnként a „gótizáló” minősítéssel jellemzi. Ezek a templomok az elsőgenerációs patics- és fatemplomokat váltják föl, s nagyon valószínű, hogy szerkezeti minimalizmusuk részben az előzmény formai tiszteletével is magyarázható, illetve azzal a ténnyel, hogy a korai időszakban az ortodoxok megbízásából dolgozó városi kőművesmesterek között kevés volt a jól képzett, világot látott mester, gyakran archaikus és szerkezetileg könnyebben kivitelezhető formákban tudtak csak gondolkodni. Ugyanakkor azt is érdemes tudatosítani, hogy a bizánci keresztény gondolkodásmód egyik erős pillére a hagyománytisztelet, ami olyan építészeti formák és stílusjelenségek hosszú távú konzerválódását és öröklődését is elő tudja segíteni, amelyeket a mai szemlélő idegennek gondol ettől a kultúrától.

A tipológiai rendszer másik fő csoportját az ún. „alkalmazott típus” alkotja. A templom tere variálódik, az oltártér (szentély) már elkülönülő térként jelentkezik, van hangsúlyos diadalív. Ez a csoport emlékeztet leginkább a magyar falusi templomokra, a szerző föl is veti az 1771-től jellemző kamarai típustervek hatását. Ennek a csoportnak egyik szép és korai példája a komáromi rác templom, amelyet 1754-ben kezdtek építeni. A komáromi templom építése során támadt nehézségek – Csáky Miklós esztergomi érsek erős tiltakozása –, jól illusztrálják azoknak a konfliktusoknak a sorozatát, amelyek a 18. század első negyedétől egészen a türelmi rendeletig megnehezítették, gyakran gátolták a nem katolikus közösség építkezéseit.

A harmadik csoportot átmeneti típusnak nevezi a szerző. Ezeken a példákon a hajó tere is tagolt, az ún. pevnicák, az énekesek számára fenntartott térrész, elkülöníthető elemként tűnik föl, mind kívül, mind belül, bár nem túl hangsúlyosan. A típus egyik első példája a mohácsi templom volna, amelyet 1752-ben kezdtek építeni.

A negyedik kategóriába sorolható épületek a „fejlett típust” alkotják. Ezeken a templomokon a pevnica már önálló, hangsúlyos tömegként különül el, rendszerint

127. : Период типологичного развития архитектуры епископальных церквей в Македонии – хронологическая таблица.
127.: A magyarországi szent ortodox templomok fejlődésének áttekintése



3. ábra. A magyarországi szent ortodox templomok tipológiai fejlődésének áttekintése idővonalon

a hajó utolsó harmadán építik meg egyenes, sokszögű vagy félköríves záródással. A fejlett típus első kiforrott emléke az 1764-ben fölszentelt szentendrei Belgrád-templom (napjainkban székesegyház).

Az egyes templomok alaprajzait a négy típus szerinti csoportosításba rendezve is megtaláljuk a kötetben, ami az egyes emlékek összehasonlítását könnyíti meg.

A hazai ortodox emlékanyag jellemzője, hogy a templomok külső formája szinte semmilyen kapcsolatot nem mutat a bizánci hagyományokkal. Az épületek hangsúlyos eleme a homlokzati torony, csak a negyedik típusba tartozó emlékek külső formája sejteti, hogy nem római katolikus templomokról van szó. Mivel magyarázható ez a jelenség? Egyrészt a nem katolikus felekezetek építkezéseit sújtó korlátozó rendelkezések hatásával, másrészt figyelembe kell venni, hogy a kisebbségi közösségekben mindig mutatkozik igazodási vágy a többség kultúrájához, ami leginkább a toronyépítésekben mutatkozik meg a templomok esetében. A Török Birodalomban nemhogy tornyot nem építhettek a szerbek, de még harangot sem használhattak, ezért igazán meglepő az a kitaró küzdelem, amit a torony felépítéséért vívtak az egyes közösségek. Igaz, hogy a középkori szerb kolostorépítészetben már volt hagyománya a harangtornyoknak, de ezek közvetlen hatásával a barokkban talán nem kell számolnunk. Fontos tényező még, hogy a kőtemplomokat szinte kezdettől fogva helyi, gyakran nem ortodox mesterek építették, akik közeli mintaadó épületek hiányában nem is nagyon tudtak volna bizánci hagyományú épületet emelni. Érdekes volna még megvizsgálni azt is, hogy a szerb egyház vezetői milyen elvárásokat támasztottak a nyugatias épületformákkal szemben. Feltételezhető ugyanis, hogy ezek a formák igazából beleillettek abba a modernizálási folyamatba, amivel a festészetet és a díszítőszobrászatot is tudatosan megújították. Az 1730-as évektől a szerb püspökök azt a nyugatias barokk festészeti irányt preferálták, amelynek első képviselői a kijevi akadémiáról jöttek a Magyar Királyság területére. Ebben az időszakban a hazai szerb ikonfestők is megfordultak a kijevi művészeti központokban, majd a következő nemzedék már a bécsi művészeti akadémián folytatott tanulmányokat. A toronyépítés kapcsán ugyanakkor meg kell még azt is jegyeznünk, hogy a bécsi udvar közvetlen irányítása alá tartozó szerbek az I. Lipóttól kapott privilégiumaikra hivatkozva, néhány esetben igen hamar elérték a torony emelésének jogát, még jóval a türelmi rendelet 1786-os engedményei előtt (pl. a szentendrei Preobrazsenszka templom esetében).

A hagyományos bizánci monostortemplom és a nyugati formanyelv találkozásából született meg a grábóci templom, amely 1737 és 1741 között épült, bár a homlokzati tornyát csak évtizedekkel később fejezték be. Ebben az esetben biztosan állítható, hogy az építető szerzetesek előtt az athoszi hagyományokban gyökerező óhazai szerzetesi templomok lebeghettek. Itt épült először kupola is, amely persze külső megjelenésében inkább egy monumentális toronyra emlékeztet. Grábóc temploma azért is fontos, mert talán mintaadó szerepe lehetett abban a folyamatban, amelynek eredményeként a parokiális templomokon is megjelennek a pevnicák, mint önálló térrészek (vö. 3. és 4. típus). Persze ebben a folyamatban meghatározó szerepe lehetett a szerémségi Fruska Gora és a Bánság késő középkori monostor-

templomainak is, amelyeken a kupolák és a centrális hajó szinte mindenhol megépült a késő középkorban és a kora újkorban.

A szerzőnk által negyedik típusként meghatározott templomok eredetkérdését az is izgalmassá teszi, hogy hasonló folyamat az északkelet-magyarországi görögkatolikus templomépítészetben is megfigyelhető. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye hagyományos szóhasználatában a kántorhelyeket klirosznak nevezik, amely természetesen az önálló épületrészként megjelenő tereket is jelenti. A Munkácsi Egyházmegyében ez a típus az 1730-as években jelenik meg, elsőként szerzetesi templomokon, majd az 1740-es évektől a jelentős parókiák templomaira is áterjed, és a század végére nagyon népszerűvé válik. A térforma eredete ma sem tisztázott. Mindig fölmerül a hazai ortodoxia hatása, bár itt kevésbé a szerb, inkább az erdélyi román, majd a moldvai és a galíciai emlékek közvetítő szerepe jöhet szóba. A szerb templomok pevnicaíval ellentétben, a Munkácsi Egyházmegyében a klirosz nagyon ritkán záródik egyenesen, leginkább félköríves apszis, amely a szerb emlékek között csak Szentendrén, két templomon figyelhető meg. A görögkatolikus példák azt mutatják, hogy a püspökök és a szerzetesek kívánságára a kamarai alkalmazásban álló, helyi, kisvárosi építésszek alakították ki ezt a formát, amelyet hamarosan rítusspecifikumnak tekintettek. Egyelőre úgy tűnik, hogy a szerb ortodox és a távolabbi görögkatolikus hagyomány egymással párhuzamosan és egymástól függetlenül, de ugyanarra a centralizáló, athoszi eredetre visszatekintő monostortemplomi hagyományra alapozva alkotta meg azt a sajátos parokiális templomtípust, amely külső megjelenésében, tömegalakításában is képes volt legalább sejtetni, hogy az adott templom nem a latin, hanem a bizánci rítus szolgálatában áll. A görögkatolikusoknál jellemző lett még, hogy az egyes térrészeket külön huszártoronnyal hangsúlyozzák, aminek egyik első példája az először 1749-ben felszentelt máriapócsi kegytemplom. Ezek a soktornyos megoldások valószínűleg a lengyel területek 17. századi építészetének hatására alakultak ki, amelyet a fatemplom-építészet is hamar átvett és sikeresen közvetített az első szilárd anyagú templomok felé.

Kérdés, hogy a kötetben kidolgozott tipológia tekinthető-e fejlődési rendnek is egyben. Az egyes típusok gyakran egymás mellett élnek, párhuzamosan léteznek. A harmadik és a negyedik típus esetében a görögkatolikus hagyományban éppen fordított tendencia figyelhető meg: az egyenes záródást, vagy a rejtett, szinte csak utalásszerű kliroszokat a 19. században kezdték el alkalmazni, amikor a félköríves forma a klasszicizáló tendenciákban idegenül, túlzottan hatott. Ami aztán jellemző lesz a szerb templomokra is.

A következő alfejezetben a 19. század építészeti emlékeinek sajátosságait foglalja össze a szerző, majd kitér részletesebben olyan szerkezeti megoldásokra is, amelyek a templomok belsejében jelennek meg és egyértelműen a bizánci liturgikus tér igényeiből eredeztethetők. Szó esik az ikonosztáz helyéről, az oltártér hármastagolásáról. Nagyon izgalmas megoldásokat ismerhetünk meg, amelyek alapvetően még a késő bizánci építészet térszerkesztésének nyomait mutatják. Az újvidéki (Novi Sad, SR) Istenszülő elszenderedése templom (1745–1777) kapcsán egy sajátos magyarországi emlékkör is kirajzolódik, amelyben önálló térrészként vagy térfülkeként épül

meg a diakonikon és a prothézisz. Arra is van példa, hogy az apszis kívül tagoltabb, mint belül. A bajai nagy- és kistemplom apszisának háromkaréjos külső íve alapvetően a liturgikus térigényre emlékeztet, ami viszont az apszison belül mégsem jelenik meg, ezért csupán egy homlokzattagoló megoldássá válik. Ez az apszisforma egyébként már korábban megjelent kicsit erőteljesebb formában az újvidéki Szent Györgyszékesegyházon (1734–1740), majd két évtizeddel később a lugosi (Lugoj, RO) Istenszülő elszenderülése templomon is. A görögkatolikus kőtemplomok között hasonló megoldásokkal egyáltalán nem találkozunk.

Szerzőnk külön alfejezetben foglalkozik a dél-alföldi templomok sajátos csoportjával, amelynek jellemzője, hogy a templomkülsőn „falpillér-ívezetes” megoldást alkalmaztak az építőmesterek. Ezt a jelenséget Bibó István figyelte meg, s első példájának a nagyváradai (Oradea, RO), ún. Holdas templomot tartotta, amely a türelmi rendelet után épült. Vukoszávlyev Zorán miután ismerteti a típus hazai, eddig kevésbé számontartott példáit, arra hívja föl a figyelmet, hogy Dubravka Đukanović kutatásaira támaszkodva kijelenthető: ez a típus már jó egy évtizeddel korábban Bácskában kialakult.

Az alaprajzi rendszerek összesítése után a templomok felépítményének, majd az épületek díszítőelemeinek általános bemutatása, részletező elemzése következik. Külön alfejezet foglalkozik a templomok berendezésével és belső díszítésével (ikonosztáz, falképek, oltár, püspöki trón, Mária-trón, szószék, férfi-női templom válaszfala, szentsír), ami a bizánci hagyományt nem ismerő olvasók számára nyújt hasznos fogódzókat.

A második nagy fejezet utolsó alfejezete a templomok építőmestereivel, műhelykapcsolataival foglalkozik, alapvetően a művészettörténeti szakirodalom eddigi megállapításait összegezve.

A kötet utolsó fejezetében kapott helyet az elpusztult templomok ismertetése is, sok, eddig még nem közölt archív fotóval. Különösen a 20. század második felében enyészett el a templomok egy része, sajnos egy részük teljesen dokumentálatlanul tűnt el.

Az egész kötetet nagyon igényes, szép, gyakran művészi ihletésű fotóanyag illusztrálja, amely – az archívok és a 126-os kép kivételével – a szerző munkája. Szépen kidolgozott a rajzanyag jelentős része, ezért kár, hogy a manuálék letisztázására már nem maradt kellő idő és energia, kicsit nagyobb méretben is lehetett volna ezeket reprodukálni. Ugyanakkor hiánypótló, hogy ebben a kötetben közölték először egységes szempontok szerint a teljes épületanyag alaprajzi felméréseit, amelyek az azonos léptéknek és részletezettségnek köszönhetően jól áttekinthetők, további összehasonlító vizsgálatokra ösztönöznek. Érdemes lett volna azonban az eredeti tervrajzokból is közölni egy válogatást, hiszen a levéltári anyagokból Jaksity Iván kiváló kutató, egykori pomázi parókus már közzétett egy válogatást az 1981-ben, Belgrádban megjelent forráskiadványában, de az akkori reprodukációs technikák miatt a tervek szépségei egyáltalán nem tűnnek elő.

Eredetileg a Terc Kiadó gondozásában (az NKA jelentős támogatásával) csak magyarul jelent volna meg ez a könyv, de végül a mű szerb fordítása is elkészült, így

párhuzamos hasámban fut a szerb, illetve a magyar szöveg. A kétnyelvűség a Szerb Intézet érdeme, amelynek vezetője, Lásztity Péro a kötet szerkesztésében, fordításában és az anyagiak előteremtésében is közreműködött. A szép kiállítású, könyvésze-ti szempontból nagyon is nívós kötetet Dancsák Attila tervezte.

Vukosávlyev Zorán, aki a hazai szerb közösségből hozta magával a téma iránti mély elköteleződést, alapvetést végzett. Kötetét nem csupán a témával foglalkozó szakemberek, hanem az építészettörténet és a művészettörténet iránt érdeklődő, a szép könyveket szerető olvasók is nagy haszonnal forgathatják.

*Terdik Szilveszter PhD
művésztörténész, régész*